

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۲، شماره ۱، بهار ۱۳۸۸، صفحات ۱۴۷-۱۶۷

تأثیر انسجام اجتماعی بر میزان مشارکت روستاییان: مطالعه موردی بخش گندمان، شهرستان بروجن*

زهرا گل شیرینی اصفهانی، حسین خادمی، رضا صدیقی، مهدی تازه**

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۱۰/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۴/۱۳

چکیده

با توجه به زیاد بودن جمعیت روستایی کشور، فعالیت در جهت نیل به توسعه روستایی، محرومیت‌زدایی و ارضای نیازهای اساسی روستاییان به منظور کاهش مهاجرت و جلوگیری از تخلیه روزافزون روستاها اهمیت می‌یابد. اما توسعه روستایی پایدار امکان‌پذیر نیست، مگر با مشارکت روستاییان. بنابراین شناخت «کم» و «کیف» مشارکت و عوامل مؤثر بر آن ضروری است. یکی از متغیرهای مهمی که بر میزان مشارکت روستاییان تأثیر می‌گذارد، «انسجام اجتماعی» است. بنابراین، سؤال اصلی این است که انسجام اجتماعی چه تأثیری بر میزان مشارکت اجتماعی روستاییان دارد. داده‌های این تحقیق برای ۲۵ روستای بخش گندمان از شهرستان بروجن با حجم نمونه ۳۹۶ خانوار جمع‌آوری شده است. یافته‌ها نشان می‌دهند که از لحاظ آماری رابطه مثبت و معنی‌داری بین انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی روستاییان وجود دارد.

* این مقاله برگرفته از طرح مطالعاتی گروه توسعه روستایی سازمان جهاد کشاورزی استان چهارمحال و بختیاری تحت عنوان «طرح سامان‌دهی اقتصادی - اجتماعی فضاهای روستاهای بخش گندمان، شهرستان بروجن» است که با بودجه آن سازمان به دست شرکت مهندسین مشاور محیط‌پرداز یزد اجرا شده است.

** به ترتیب، کارشناس ارشد ترویج و آموزش کشاورزی؛ دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه اصفهان؛ کارشناس جغرافیای انسانی؛ و دانشجوی دکترای بیابان‌زدایی دانشکده منابع طبیعی دانشگاه تهران.

کلیدواژه‌ها: مشارکت اجتماعی / روستاییان / انسجام اجتماعی / مطالعه موردی / گندمان (بخش) / بروجن (شهرستان).

* * *

مقدمه

در چند دهه اخیر، با رشد پرشتاب صنعت و فناوری در جهان، عقب‌ماندگی مناطق روستایی عیان‌تر شده است. روستاییان از آنجا که عموماً درآمدی کمتر از شهرنشینان دارند و از خدمات اجتماعی ناچیزی برخوردارند، فقیرتر و آسیب‌پذیرتر هم هستند و این امر بعضاً منجر به مهاجرت آنان به سمت شهرها می‌شود. پراکندگی جغرافیایی روستاها، نبود صرفه اقتصادی برای ارائه خدمات اجتماعی، حرفه‌ای و تخصصی نبودن کار کشاورزی، کم‌بودن بهره‌وری، محدودیت منابع ارضی (در مقابل رشد جمعیت) و عدم مدیریت صحیح مسئولان از دیگر دلایل این مهاجرت‌هاست. هدف سیاست‌های توسعه روستایی رفع فقر شدید مناطق روستایی، ارتقای سطح و کیفیت زندگی روستاییان، ایجاد اشتغال، و افزایش بهره‌وری آنان است و بخش گندمان نیز از این امر مستثنی نمی‌باشد.

امروزه واژه مشارکت در تمامی متون توسعه دیده می‌شود. در واقع مشارکت مردمی وجه اساسی و در عین حال گم‌شده توسعه پایدار در روستاها به طور اعم، و در بخش کشاورزی به طور اخص است. فرایند مشارکت می‌بایست به گونه‌ای خودجوش و دوسویه، جنبه عملی به خود گیرد، چه در غیر این صورت توان عظیم مردمی در جهت توسعه و شیوه مصرف، نگهداری از تأسیسات و حفاظت سرمایه‌های ایجاد شده بلااستفاده خواهد ماند. البته پیدا کردن راهکار مشارکت‌جویی در عمل مشکل است و لازمه آن شناخت کم و کیف مشارکت و عوامل تأثیرگذار بر آن است. یکی از عواملی که بر میزان و اثربخشی مشارکت مردم تأثیر می‌گذارد، انسجام اجتماعی اهالی یک روستاست. بنابراین، تحقیق حاضر با هدف کلی بررسی تأثیر انسجام اجتماعی بر میزان مشارکت روستاییان و اهداف اختصاصی زیر انجام گرفته است:

- ۱- تعیین میزان گرایش روستاییان نسبت به یکدیگر؛
- ۲- تعیین میزان تعامل در بین اهالی روستا؛
- ۳- تعیین میزان نزاع در بین روستاییان؛
- ۴- تعیین میزان انسجام اجتماعی در بین روستاییان؛
- ۵- تعیین میزان تمایل افراد به مشارکت در امور اجتماعی و عمرانی؛
- ۶- تعیین عوامل تبیین‌کننده میزان مشارکت اجتماعی.

مبانی نظری

در متون توسعه تعاریف مختلفی از مشارکت وجود دارد که در اینجا به بعضی از این تعاریف اشاره می‌شود.

مشارکت، بر وزن مفاعله از نظر لغوی به معنای شرکت دو جانبه و متقابل افراد برای انجام امری است. از نظر جامعه‌شناسی مشارکت نوعی فرایند تعاملی چند سویه است.

به نظر هال «تعارض بین دیدگاه‌های عمل‌گرایانه^(۱) و دیدگاه‌های عمدتاً فلسفی از مشارکت موجب شده که مفهوم مشارکت تبدیل به مفهومی چندوجهی شود و در طی زمان با معانی متفاوتی هویدا شود» (Hall, 1988: 93). در نتیجه، مشارکت مردمی در معنای عام خود همانند سایر واژه‌های حوزه علوم اجتماعی- انسانی تحت شرایط اجتماعی متفاوت، معانی متعددی پیدا کرده و پرسش‌هایی چون فعالیت مشارکتی تا چه حد ضروری و مطلوب است، چه هدف‌هایی دارد، آیا مشارکت در مقام اجراست یا به مرحله تصمیم‌گیری هم رسیده است، برحسب تعریف مشارکت، پاسخ‌های مختلفی دریافت کرده است (United Nations, 1988: 291). به نظر آلن بیرو از منظر جامعه‌شناسی «باید بین مشارکت به‌عنوان عمل و تعهد (عمل مشارکت) و به‌عنوان حالت یا وضع (امر شرکت کردن) تمیز قائل شد» (بیرو، ۱۳۶۶: ۲۷۵).

«مشارکت عمومی را می‌توان به‌مثابه یک نظام خود وکیلی و به‌عنوان جزء متشکله یک نظام جدید نمایندگی محسوب کرد» (دشتی، ۱۳۷۶: ۱۶۴). از منظر نظام‌مندی و کارکردی مشارکت را «سازوکاری برای بقا، توسعه و تعالی نظام اجتماعی دانسته‌اند که توسعه نیافتن ساختارهای لازم برای مشارکت و نهادی کردن آن به انقراض نظام اجتماعی و سقوط سیاسی آن می‌انجامد» (مردوخی، ۱۳۷۳: ۷۱).

مشارکت را به‌عنوان نوعی کنش ارتباطی نیز در نظر می‌گیرند که مبتنی بر فهم متقابل است (Ramella and Rose, 2000: 275). همچنین کنشی هدفمند است که در فرایند تعاملی بین کنشگر و محیط اجتماعی او در جهت نیل به اهداف معین و از پیش تعریف شده، نمود پیدا می‌کند. در مفهوم گسترده‌اش به معنی «افزایش درک و توان مردم جهت پاسخگویی به طرح‌های توسعه و نیز به معنای تشویق ابتکارات محلی است» (بویل، ۱۳۷۴: ۱۱۹).

در نگاهی دیگر مشارکت را فرایند آگاهانه تقسیم قدرت و منابع کمیاب و فراهم‌سازی فرصت برای رده‌های پایین جمعیتی جهت بهبود شرایط زندگی آنها عنوان کرده‌اند (اوکلی و مارسدن، ۱۳۷۰: ۳۳). وقتی مشارکت را به‌عنوان فراگرد نیرومندسازی در نظر می‌گیریم مشارکت مبتنی بر سه ارزش «سهیم کردن مردم در قدرت و اختیار، راه دادن مردم برای نظارت بر سرنوشت خویش و بازگشودن فرصت‌های پیشرفت به روی رده‌های زیرین جامعه خواهد بود. حاصل آن تسهیل در شنیدن صدای دیگران، احساس مالکیت نمودن، از میان بردن حاشیه‌نشینی، نیرومند ساختن ناتوانان و در هم شکستن فرهنگ سکوت خواهد بود» (طوسی، ۱۳۷۰: ۸).

گائوتری در تعریف مشارکت می‌گوید: «مشارکت فرایندی اجتماعی، عمومی، یکپارچه، چندگانه، چندبعدی و چندفرهنگی است که هدف آن کشاندن همه مردم به ایفای نقش در همه مراحل توسعه است» (Gaotri, 1986: 37).

مؤسسه تحقیقاتی ملل متحد برای توسعه اجتماعی، مشارکت را «کوشش‌های سازمان یافته برای افزایش کنترل بر منابع و نهادهای نظم‌دهنده در شرایط اجتماعی

معین از سوی برخی از گروه‌ها و جنبش‌هایی که تاکنون از حیطة اعمال چنین کنترلی محروم و مستثنی بوده‌اند» تعریف می‌کند (Wolf, 1983: 2). این تعریف نسبت به سایر تعریف‌های ارائه شده از طرف سازمان‌های بین‌المللی از اهمیت بیشتری برخوردار است.

اوکلی برای تعریف مشارکت به بیان سه تفسیر در خصوص مشارکت می‌پردازد که عبارت‌اند از: ۱- مشارکت به‌عنوان سهم داشتن که معتقد است این تفسیر در مورد پروژه‌های بهداشتی، تأمین آب، جنگلداری، منابع طبیعی، و امور زیربنایی در جهان سوم که دارای اهداف از پیش تعیین شده‌ای هستند، صادق است؛ ۲- مشارکت به‌عنوان سازمان که در این تفسیر سازمان به‌عنوان ابزار و سازوکار اصلی مشارکت مطرح می‌گردد و بر تشکیل تعاونی‌ها، مؤسسات کشاورزی، کمیته‌های مربوط به مدیریت آب و غیره تأکید می‌شود؛ ۳- مشارکت به‌عنوان توانمندسازی که در این تفسیر، برخوردار شدن مشارکت‌کنندگان از مهارت، دانش، قابلیت‌های توسعه‌ای و توان تصمیم‌گیری مورد تأکید قرار می‌گیرد (Oakley et al., 1999: 8-9).

رحمان^(۲) در تعریف مشارکت می‌گوید: «مشارکت مردمی به معنای تلاش جمعی در یک چارچوب سازمانی است که اعضا با ائتلاف منابع در صدد دستیابی به اهداف خود هستند. در نتیجه، مشارکت یک فرایند فعال است که هریک از مشارکت‌کنندگان به واسطه اندیشه، تأمل و نظارت فعال، به اقدام و عمل مشارکتی ترغیب می‌شوند» (Rahman, 1993: 150).

مشارکت سازمان‌یافته اقتصادی و اجتماعی با برنامه‌های مشارکت مردمی مورد نظر فائو (۱۳۷۶: ۴۵) که «هدف آنها درگیر ساختن فعال مردم در برنامه‌های توسعه و سازمان‌دهی طبقات پایین مردم روستایی است، ارتباط تنگاتنگی دارد». سالیما (۱۳۶۵: ۱۲۳) نیز از راهبرد تأسیس نهادهای غیرمتمرکز به‌عنوان نهادهای مشارکتی یاد می‌کند. وی تأسیس نهاد را «ایجاد مکانیسم‌هایی می‌داند که به طور مستمر و پایدار در اختیار مردم هستند تا درباره مسائل و مشکلاتی که با آنها مواجه‌اند به بحث بپردازند.

چنین نهادهایی می‌توانند به سادگی کمیته‌های همسایگی، یا به پیچیدگی یک بانک تعاونی باشند».

مشارکت اجتماعی دلالت بر گسترش روابط بین گروهی در قالب انجمن‌های داوطلبانه، باشگاه‌ها، اتحادیه‌ها و گروه‌هایی دارد که معمولاً خصلتی محلی و غیردولتی دارند و هدفشان مشارکت و درگیر ساختن مردم در فرایندهای اجتماعی مختلف در قالب سیاست‌های اجتماعی است (محسنی تبریزی، ۱۳۶۹: ۱۰۸). تعدد و گستردگی سازمان‌های محلی و غیردولتی در یک جامعه، بیانگر وجود مشارکت اجتماعی در آن جامعه است، تا جایی که جامعه مدنی به واسطه بسط و گسترش مشارکت‌های اجتماعی و نهادهای مدنی تعریف می‌شود (دانشمندی، ۱۳۷۷: ۱۷۰). «سعدالدین ابراهیم از پیشینه‌سازی مشارکت جمعی سازمان‌یافته اختیاری در عرصه عمومی بین افراد و دولت به‌عنوان جامعه مدنی یاد می‌کند» (چلبی، ۱۳۷۵: ۲۸۸). مشارکت اجتماعی با مشارکت مردمی قرابت نزدیکی دارد، زیرا اولاً مشارکتی است که از متن جامعه بر می‌آید، ثانیاً عرصه‌های مختلف حیات اجتماعی را در بر می‌گیرد. چنین مشارکتی در برنامه‌های عمران اجتماعی، به‌ویژه در سطح روستاها، جایگاه خاصی دارد که غفلت از آن و فراهم نساختن بسترهای لازم برای بسط و بهره‌گیری مناسب از آن، برنامه‌های عمران اجتماعی را در سطوح مختلف دچار مشکل و نارسایی می‌کند.

بنابراین، مشارکت اجتماعی را می‌توان فرایند سازمان‌یافته‌ای دانست که از سوی افراد جامعه به صورت آگاهانه، داوطلبانه و جمعی با در نظر داشتن هدف‌های معین و مشخص به منظور سهم شدن در منابع قدرت انجام می‌گیرد.

مطالعه انسجام اجتماعی نیز سابقه دیرینه‌ای در علوم اجتماعی دارد. «در هر کجا که ارتباط و پیوند انسجام اجتماعی با دیگر کنش‌ها و فرایندهای اجتماعی همچون مشارکت در اشکال اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آن مطرح می‌شود، همه نظریه‌پردازان جامعه‌شناسی در خصوص ابراز توجه به وجود این پیوند، علی‌رغم اختلاف‌نظر در چگونگی ارتباط و تأثیرگذاری در سطوح گروهی، میان‌گروهی و جمعی، به نوعی اتفاق

نظر و اجماع می‌رسند و بر اهمیت پیوند بین انسجام و مشارکت تأکید می‌کنند» (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۰: ۱۷۷).

انسجام اجتماعی دلالت بر توافق جمعی میان یک جامعه دارد. به عبارتی «انسجام در کل ناظر به میزان و الگوی رابطه متقابل بین کنشگران، گروه‌ها و خرده‌فرهنگ‌های تمایز یافته است» (افروغ، ۱۳۷۸: ۱۴۰). انسجام اجتماعی در یک حوزه تعاملی معین شکل و معنا پیدا می‌کند. دورکیم احساسی را که در میدان تعاملی به وجود می‌آید، عاطفه جمعی ۳ می‌نامد. از نظر دورکیم عاطفه جمعی عمیق، بیشتر در مناسک جمعی (مثل اعیاد و مراسم ملی و مذهبی و غیره) به وجود می‌آید و بدین نحو موجبات افزایش و تحکیم انسجام اجتماعی را فراهم می‌کند (چلبی، ۱۳۷۲: ۲۲). به نظر گیدنز، انسجام اجتماعی را نمی‌توان با اقدام از بالا به پایین دولت یا با توسل به سنت تضمین کرد. ما ناچاریم زندگی خود را به شیوه‌ای فعال‌تر از آنچه در نسل‌های پیشین درست بود بسازیم و باید برای پیامدهای آنچه انجام می‌دهیم و عادت‌های سبک زندگی‌ای که برگزیده‌ایم، فعالانه‌تر مسئولیت بپذیریم. موضوع مسئولیت یا تعهد در سوسیال دموکراسی قدیم وجود داشت، اما تا اندازه زیادی غیرفعال بود، چون در مفهوم تدارک جمعی غرق شده بود. امروز ما باید تعادل جدیدی بین مسئولیت‌های فردی و جمعی بیابیم (گیدنز، ۱۳۷۸: ۴۳).

روش‌شناسی

این مطالعه یک تحقیق توصیفی-همبستگی است و به منظور گردآوری داده‌های مورد نیاز از مطالعه کتابخانه‌ای و پیمایش میدانی استفاده شد. ابزار گردآوری داده‌ها در پیمایش میدانی پرسشنامه‌ای بود که در ۲ بخش (شامل زمینه‌های مشارکت اجتماعی و همبسته‌های انسجام اجتماعی) تهیه شده بود. برای سنجش متغیر انسجام اجتماعی از سه شاخص: ۱- گرایش روستاییان نسبت به یکدیگر، ۲- میزان تعامل اجتماعی در بین آنها، و ۳- میزان نزاع‌های جمعی و اختلاف سیاسی در بین روستاییان، استفاده گردید.

برای سنجش گرایش روستاییان نسبت به یکدیگر ۱۰ گویه از ۱ تا ۳ نمره‌گذاری شدند. دامنه تغییر نمره‌ها در مجموع از ۱۰ تا ۳۰ بود. هر چه نمره‌ها به ۳۰ نزدیک‌تر باشد، نشانه وجود گرایش مثبت، و هر چه پایین‌تر و نزدیک به ۹ باشد، گویای وجود گرایش منفی اهالی روستا نسبت به یکدیگر و کاهش انسجام است. همچنین میزان تعامل و نزاع در بین اهالی روستا به ترتیب با ۷ و ۵ گویه در قالب طیف لیکرت، با سه گزینه «زیاد»، «متوسط» و «کم» به ترتیب با نمره‌های ۱، ۲ و ۳ سنجیده شد. دامنه تغییرنمره‌های تعامل و نزاع اجتماعی در بین روستاییان، به ترتیب از ۷ تا ۲۱ و ۵ تا ۱۵ بود. در نهایت، به منظور تشکیل متغیر انسجام اجتماعی در سطح روستا، ابتدا متغیر میزان نزاع با دو متغیر گرایش روستاییان نسبت به یکدیگر و میزان تعامل در بین روستاییان (از طریق معکوس کردن بار گویه‌ها) هم جهت شد و سپس شاخص‌ها همسان و ترکیب شدند. به منظور همسان‌سازی شاخص‌ها نیز مجموع نمرات هر شاخص به تعداد گویه‌های تشکیل‌دهنده همان شاخص تقسیم گردید.

زمینه‌های تمایل پاسخگویان به مشارکت، در ۵ زمینه (ساخت مدرسه، مسجد، کتابخانه، راه، و شرکت در مراسم ملی و مذهبی) با بهره‌گیری از طیف لیکرت، با سه گزینه «زیاد»، «متوسط» و «کم» به ترتیب با نمره‌های ۱، ۲ و ۳ سنجیده شد و برای کسانی که در هیچ زمینه‌ای مایل به مشارکت نبودند نمره صفر در نظر گرفته شد. دامنه تغییرنمره‌های نزاع اجتماعی در بین روستاییان، از ۰ تا ۱۵ بود.

به منظور طبقه‌بندی مجموع نمرات این شاخص‌ها در قالب سه مقوله زیاد، متوسط و کم از فرمول زیر استفاده شد:

$$A = \text{Min} < X < \text{Mean} - \text{Std} \quad (\text{فرمول ۱})$$

$$B = \text{Mean} - \text{Std} < X < \text{Mean} + \text{Std}$$

$$C = \text{Mean} + \text{Std} < X < \text{Max}$$

پارامترهای فرمول عبارت‌اند از:

- حداقل = Min
- انحراف معیار = Std
- زیاد = C
- حداکثر = Max
- کم = A
- میانگین = Mean
- متوسط = B

روایی محتوایی پرسشنامه توسط پانل کارشناسان شرکت مهندسی مشاور محیط‌پرداز یزد تأیید شد و به منظور تعیین اعتبار پرسشنامه، آزمون پیش‌آهنگی با حجم نمونه ۳۰ نفر از روستای کلیبی بک (روستا با ساختار مشابه از نظر وضعیت اقتصادی، اجتماعی و طبیعی) به کار گرفته شد. ضریب آلفای کرونباخ به دست آمده برای همبسته‌های انسجام اجتماعی (۰/۷۸) و مشارکت اجتماعی (۰/۷۸) حاکی از اعتبار سؤالات بود.

جامعه آماری این تحقیق شامل کلیه روستاییان بخش گندمان (N=۱۶۰۰۰) در سال ۱۳۸۷ است. به منظور تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شد و حجم نمونه ۴۰۰ با انحراف معیار ۰/۰۱۷ به دست آمد. فرمول کوکران به شرح ذیل است:

$$n = \frac{N(t.s)^2}{Nd^2 + (t.s)^2} \quad (\text{فرمول ۲})$$

پارامترهای فرمول عبارت‌اند از:

- =n حجم نمونه
- =s انحراف معیار جامعه
- =N حجم کل جامعه
- =d دقت احتمالی مطلوب
- =t ۱/۹۶

با توجه به وجود ۲۵ روستا در جامعه مورد مطالعه از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای تناسبی (که در آن هر روستا به عنوان یک طبقه در نظر گرفته می‌شود) استفاده شد. سپس نمونه‌ها در طبقات به صورت کاملاً تصادفی انتخاب شدند. در نهایت ۳۹۶ پرسشنامه به شیوه مصاحبه تکمیل و کلیه داده‌ها آن پس از استخراج در نرم افزار SPSS15 تجزیه و تحلیل شدند.

یافته‌های تحقیق

آمار توصیفی

گرایش روستاییان نسبت به یکدیگر

چگونگی توزیع نسبی پاسخ‌های روستاییان مورد مطالعه به هر یک از گویه‌ها در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱- توزیع نسبی پاسخ‌های افراد مورد مطالعه به گویه‌های طیف گرایش روستاییان نسبت به یکدیگر

ردیف	گویه	زیاد	متوسط	کم
۱	اهالی روستا موقع گرفتاری‌ها به درد آدم می‌خورند.	۲۰/۸	۴۸/۹	۳۰/۴
۲	اهالی به یکدیگر حسادت می‌کنند و چشم دیدن همدیگر را ندارند.	۳۷/۶	۳۴/۰	۲۸/۴
۳	افتاده و بی‌تکبرند.	۲۰/۰	۵۵/۲	۲۴/۸
۴	روی زخم آدم نمک می‌زنند.	۳۲/۷	۳۳/۲	۳۴/۲
۵	به نصیحت یکدیگر گوش می‌دهند.	۱۴/۵	۴۹/۵	۳۶/۰
۶	احترام بزرگ‌تر و کوچک‌تر را نگه می‌دارند.	۳۷/۱	۴۷/۰	۱۶/۰
۷	خوبی‌های همدیگر را می‌گویند.	۱۶/۸	۵۵/۳	۲۷/۹
۸	به در و همسایه توجهی ندارند.	۲۰/۶	۴۶/۲	۳۳/۲
۹	در امور خانوادگی یکدیگر دخالت می‌کنند.	۱۶/۸	۲۶/۱	۵۷/۱
۱۰	به آنها می‌شود اعتماد کرد.	۱۲/۴	۵۴/۲	۳۳/۴

مأخذ: محاسبات نگارندگان

مجموع نمرات این طیف برابر با ۳۰ است. دامنه تغییر آن در جامعه مورد مطالعه ۱۹، میانگین آن ۱۹/۷۰ و انحراف معیار آن ۴/۱۱ است. بر اساس طبقه‌بندی مجموع نمرات این طیف در قالب سه مقوله زیاد، متوسط و کم در جهت مثبت، جدول مربوط به توزیع فراوانی گرایش روستاییان نسبت به یکدیگر تشکیل شد (جدول ۲).

براساس داده‌های این جدول، ۳۲/۹ درصد افراد مورد مطالعه، گرایش مثبت روستاییان را نسبت به یکدیگر زیاد، ۳۷/۷ درصد متوسط و ۲۹/۴ درصد کم می‌دانند. این موضوع در مجموع دال بر وجود گرایش نسبتاً مثبت روستاییان به یکدیگر است.

جدول ۲- توزیع فراوانی نسبی گرایش روستاییان نسبت به یکدیگر

میزان گرایش (مثبت)	تعداد مطلق	درصد	درصد تجمعی
کم	۱۱۶	۲۹/۴	۲۹/۴
متوسط	۱۴۹	۳۷/۷	۶۷/۱
زیاد	۱۳۰	۳۲/۹	۱۰۰
جمع	۳۹۵	۱۰۰	

میانگین = ۱۹/۷۰، انحراف معیار = ۴/۱۱، حداقل = ۱۱، حداکثر = ۳۰

مأخذ: محاسبات نگارندگان

میزان تعامل در میان روستاییان

چگونگی توزیع نسبی پاسخ افراد مورد مطالعه به هر یک از گویه‌ها در جدول ۳ آمده است. مجموع نمرات گویه‌های این طیف برابر با ۲۱ است. دامنه تغییر آن براساس نمرات پاسخگویان جامعه مورد مطالعه ۱۰، میانگین ۱۴/۰۶ و انحراف معیار ۱/۷۶ است.

جدول ۳- توزیع نسبی پاسخ‌های افراد مورد مطالعه به گویه‌های طیف میزان تعامل در بین روستاییان

ردیف	گویه	زیاد	متوسط	کم
۱	اهالی روستا بیشتر به فکر خودشان‌اند و کمتر با یکدیگر رفت و آمد می‌کنند.	۶۵/۶	۳۰/۱	۴/۳
۲	در زمان وقوع حادثه ناخوشایند (مثل مرگ) با خانواده عزادار همدردی می‌کنند.	۸۷/۸	۱۰/۹	۱/۰
۳	در فصل کار به همدیگر کمک می‌کنند.	۱۴/۱	۵۶/۸	۲۹/۰
۴	برای حل مسائل و مشکلات خود به دادگاه مراجعه می‌کنند.	۱۵/۲	۴۵/۲	۳۹/۶
۵	روستاییان در انجام کارهای عمرانی و تولیدی مثل ساخت پل و لایروبی رودخانه با هم همکاری می‌کنند.	۳۹/۰	۴۲/۰	۱۹/۰
۶	روستاییان تلاش می‌کنند بیشترین تولید محصول را نسبت به دیگران داشته باشند.	۶۰/۳	۲۷/۳	۱۲/۴
۷	در صورت کم آبی (خشکسالی) همکاری اعضای گروه‌های هم‌آب بیشتر می‌شود.	۲۶/۵	۴۷/۷	۲۵/۸

مأخذ: محاسبات نگارندگان

جدول ۴ چگونگی توزیع این متغیر را پس از طبقه‌بندی نمرات میزان تعامل در بین روستاییان در سه مقوله کم، متوسط و زیاد نشان می‌دهد. براساس اطلاعات مندرج در این جدول ۱۹/۲ درصد پاسخگویان، تعامل در بین روستاییان را زیاد، ۴۵/۲ درصد متوسط و ۳۵/۶ درصد کم ارزیابی کرده‌اند.

جدول ۴- توزیع فراوانی مطلق و نسبی ارزیابی پاسخگویان از تعامل در بین روستاییان

میزان تعامل اجتماعی	تعداد مطلق	درصد	درصد تجمعی
کم	۱۴۱	۳۵/۶	۳۵/۶
متوسط	۱۷۹	۴۵/۲	۸۰/۸
زیاد	۷۶	۱۹/۲	۱۰۰
جمع	۳۹۶	۱۰۰	

میانگین = ۱۴/۰۶ انحراف معیار = ۱/۷۶ حداقل = ۹ حداکثر = ۱۹
 مأخذ: محاسبات نگارندگان

میزان نزاع‌های جمعی و اختلاف سیاسی در میان روستاییان

جدول ۵ توزیع نسبی پاسخ به هر یک از گویه‌ها را نشان می‌دهد. مجموع نمرات گویه‌های این طیف برابر با ۱۵ است. دامنه تغییر نمرات میزان نزاع در بین روستاییان ۹ و میانگین و انحراف معیار آن به ترتیب ۷/۸۷ و ۲/۴۷ است. پس از طبقه‌بندی مجموع نمرات در سه مقوله کم، متوسط و زیاد، جدول مربوط به توزیع فراوانی (جدول ۶) تنظیم شد.

جدول ۵- توزیع نسبی پاسخ‌های افراد مورد مطالعه به گویه‌های طیف میزان نزاع در بین روستاییان

ردیف	گویه	زیاد	متوسط	کم
۱	بر سر برخی از مسائل جزئی بین اهالی بگو مگو وجود دارد.	۱۴/۰	۴۱/۶	۴۴/۴
۲	در صورت دعوا بین دو فرد از دو طایفه، برخوردهای طایفه‌ای به وجود می‌آید.	۱۴/۲	۲۳/۹	۶۱/۹
۳	اختلاف‌های سیاسی و خطی بین اهالی روستا وجود دارد.	۱/۵	۱۲/۵	۸۶/۰
۴	کدورت و کینه بین روستاییان وجود دارد.	۱۳/۰	۳۷/۸	۴۹/۲
۵	بر سر مالکیت زمین با هم دعوا دارند.	۲۹/۳	۳۲/۱	۳۸/۶

مأخذ: محاسبات نگارندگان

جدول ۶- توزیع فراوانی مطلق و نسبی ارزیابی پاسخگویان از میزان نزاع در بین روستاییان (سال ۱۳۸۷)

میزان نزاع اجتماعی	تعداد مطلق	درصد	درصد تجمعی
کم	۱۴۲	۳۵/۹	۳۵/۹
متوسط	۱۴۷	۳۷/۱	۷۳/۰
زیاد	۱۰۷	۲۷/۰	۱۰۰
جمع	۳۹۶	۱۰۰	

میانگین = ۷/۸۷ انحراف معیار = ۲/۴۷ حداقل = ۵ حداکثر = ۱۴
 مأخذ: محاسبات نگارندگان

پس از همسان‌سازی و ترکیب شاخص‌ها با یکدیگر، متغیر انسجام اجتماعی در سطح روستا شکل گرفت که چگونگی توزیع آن در قالب سه مقوله کم، متوسط و زیاد، در جدول ۷ آورده شده است.

جدول ۷- توزیع فراوانی مطلق و نسبی میزان انسجام اجتماعی در روستاهای مورد مطالعه

میزان انسجام اجتماعی	تعداد مطلق	فراوانی نسبی (درصد)	درصد تجمعی
کم	۱۱۷	۳۰/۲	۳۰/۲
متوسط	۱۴۰	۳۶/۲	۶۶/۴
زیاد	۱۳۰	۳۳/۶	۱۰۰
جمع	۳۸۷	۱۰۰	

میانگین = ۶/۳۹ انحراف معیار = ۰/۸۶ حداقل = ۴/۱۳ حداکثر = ۸/۵۱
 مأخذ: محاسبات نگارندگان

بر مبنای داده‌های این جدول، ۳۰/۲ درصد افراد مورد مطالعه میزان انسجام اجتماعی در سطح روستا را کم، ۳۶/۲ درصد متوسط و ۳۳/۶ درصد زیاد ارزیابی کرده‌اند.

مشارکت اجتماعی

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، براساس داده‌های جدول ۸، میزان مشارکت اجتماعی در ۳۳/۶ درصد افراد مورد مطالعه کم، در ۳۵/۴ درصد متوسط، و در ۳۱ درصد زیاد است.

جدول ۸- توزیع فراوانی نسبی میزان مشارکت اجتماعی در جامعه مورد مطالعه

میزان مشارکت	تعداد	درصد	درصد تجمعی
کم	۱۲۹	۳۳/۶	۳۳/۶
متوسط	۱۳۶	۳۵/۴	۶۹
زیاد	۱۱۹	۳۱	۱۰۰
جمع	۳۸۴	۱۰۰	

میانگین = ۸/۵۸

انحراف معیار = ۳/۷۰

حداقل = ۱

حداکثر = ۱۵

مأخذ: محاسبات نگارندگان

آمار تحلیلی

تحلیل روابط بین متغیرها

نتایج به دست آمده از بررسی همبستگی بین همبسته‌های انسجام اجتماعی با متغیر مشارکت روستاییان نشان می‌دهد که بین همبسته‌های کمتر به فکر خویش بودن، همکاری در فصل کار، همکاری در کارهای عمرانی، تلاش برای محصول بیشتر داشتن، و همکاری اعضای گروه‌های هم‌آب در صورت کم‌آبی، با تمایل روستاییان به مشارکت در کارهای اجتماعی رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد. بدین صورت که هرچه میزان این همبسته‌ها بیشتر بیان شد، تمایل فرد برای مشارکت نیز بیشتر بود. همچنین بین همبسته‌های دخالت در امور خانوادگی یکدیگر، مراجعه به دادگاه برای حل مشکلات و مسائل خود، وجود برخوردهای طایفه‌ای، و اختلاف بر سر مسائل جزئی و کدورت بین روستاییان، رابطه منفی و معنی‌داری وجود دارد. بدین معنی که هرچه میزان این همبسته‌ها کمتر بیان شد، تمایل فرد برای مشارکت بیشتر بود. بین سایر همبسته‌ها رابطه معنی‌داری از لحاظ آماری دیده نشد. همچنین رابطه مثبت و معنی‌داری بین انسجام اجتماعی کل و میزان مشارکت روستاییان به دست آمد. جدول ۹ رابطه بین همبسته‌های انسجام اجتماعی را با متغیر مشارکت افراد نشان می‌دهد.

جدول ۹- رابطه بین همبسته‌های انسجام اجتماعی با متغیر مشارکت روستائیان

همبستگی اسپیرمن	فراوانی	همبسته‌ها	سطح معنی داری
-۰/۰۴۷	۳۸۳	اهالی روستا موقع گرفتاری‌ها به درد آدم می‌خورند.	۰/۳۵۶
-۰/۰۳۷	۳۸۲	به یکدیگر حسادت می‌کنند و چشم دیدن همدیگر را ندارند.	۰/۴۶۸
۰/۰۷۷	۳۸۳	افتاده و بی‌تکبرند.	۰/۱۳۴
-۰/۰۲۵	۳۸۳	روی زخم آدم نمک می‌زنند.	۰/۶۲۰
۰/۰۶۰	۳۸۲	به نصیحت یکدیگر گوش می‌دهند.	۰/۲۴۴
۰/۰۰۱	۳۸۲	احترام بزرگ‌تر و کوچک‌تر را نگه می‌دارند.	۰/۹۸۷
۰/۰۴۸	۳۸۲	خوبی‌های همدیگر را می‌گویند.	۰/۳۵۴
۰/۰۶۳	۳۸۲	به در و همسایه توجهی ندارند.	۰/۲۲۰
-۰/۲۰۴xx	۳۸۲	در امور خانوادگی یکدیگر دخالت می‌کنند.	۰/۰۰۰
-۰/۰۹۰	۳۸۳	به آنها می‌شود اعتماد کرد.	۰/۰۸۰
۰/۱۴۳xx	۳۸۳	کمتر به فکر خودشان‌اند و بیشتر با یکدیگر رفت و آمد می‌کنند.	۰/۰۰۵
-۰/۰۷۳	۳۸۳	در زمان وقوع حادثه ناخوشایند (مثل مرگ) با خانواده عزادار همدردی می‌کنند.	۰/۱۵۳
۰/۲۲۱x	۳۸۴	در فصل کار به همدیگر کمک می‌کنند.	۰/۰۰۰
-۰/۲۱۹xx	۳۸۲	برای حل مسائل و مشکلات خود به دادگاه مراجعه می‌کنند.	۰/۰۰۰
۰/۲۳۲x	۳۸۳	در انجام کارهای عمرانی مثل ساخت پل با هم همکاری می‌کنند.	۰/۰۰۰
۰/۱۱۶x	۳۸۳	تلاش می‌کنند بیشترین تولید محصول را نسبت به دیگران داشته باشند.	۰/۰۲۴
۰/۱۸۹xx	۳۸۴	در صورت کم‌آبی (خشکسالی) همکاری اعضای گروه‌های هم‌آب بیشتر می‌شود.	۰/۰۰۰
-۰/۲۵۴xx	۳۸۱	بر سر برخی از مسائل جزئی بین اهالی بگو مگو وجود دارد.	۰/۰۰۰
-۰/۲۴۲xx	۳۸۲	در صورت دعوا بین دو فرد از دو طایفه، برخوردهای طایفه‌ای به‌وجود می‌آید.	۰/۰۰۰
-۰/۰۷۲	۳۸۱	اختلاف‌های سیاسی و خطی بین اهالی روستا وجود ندارد.	۰/۱۶۰
-۰/۱۹۶xx	۳۸۰	کدورت و کینه بین روستائیان وجود دارد.	۰/۰۰۰
-۰/۳۰۸xx	۳۸۴	بر سر مالکیت زمین با هم دعوا دارند.	۰/۰۰۰
۰/۱۰۴	۳۷۶	انسجام اجتماعی کل	۰/۰۴۴

مأخذ: محاسبات نگارندگان

همبسته‌های تبیین‌کننده مشارکت روستاییان

به منظور تبیین بهترین عوامل پیش‌بینی‌کننده متغیر وابسته (مشارکت روستاییان)، از رگرسیون چندگانه به شیوه گام‌به‌گام^(۴) استفاده گردید. متغیرهای مستقل شامل دخالت در امور خانوادگی یکدیگر، تنها به فکر خویش بودن، همکاری در فصل کار، مراجعه به دادگاه برای حل مشکلات، همکاری در انجام کارهای عمرانی، وجود اختلاف برسر مسائل جزئی، وجود برخوردهای طایفه‌ای، کدورت و کینه بین اهالی، دعوا برسر مالکیت زمین، تلاش برای تولید بیشتر نسبت به سایرین و همکاری اعضای گروه‌های هم‌آب در صورت کم‌آبی (همبسته‌های انسجام اجتماعی در روستاییان) در رگرسیون خطی چندگانه وارد شدند. با استفاده از روش گام‌به‌گام، طی هشت مرحله (گام) متغیرهای تنها به فکر خویش بودن، همکاری در فصل کار، مراجعه به دادگاه برای حل مشکلات، همکاری در انجام کارهای عمرانی، وجود اختلاف برسر مسائل جزئی، دعوا برسر مالکیت زمین، تلاش برای تولید بیشتر نسبت به سایرین و همکاری اعضای گروه‌های هم‌آب در صورت کم‌آبی در فرمول رگرسیون باقی ماند و سایر متغیرها حذف شدند. جدول ۱۰ جزئیات تحلیل رگرسیون چندگانه را نشان می‌دهد.

همان‌طور که در جدول ۱۰ مشاهده می‌کنید، تحلیل رگرسیون انجام شده با ۹۹ درصد اطمینان معنی‌دار است. هشت متغیر شامل تنها به فکر خویش بودن، همکاری در فصل کار، مراجعه به دادگاه برای حل مشکلات، همکاری در انجام کارهای عمرانی، وجود اختلاف برسر مسائل جزئی، دعوا برسر مالکیت زمین، تلاش برای تولید بیشتر نسبت به سایرین و همکاری اعضای گروه‌های هم‌آب در صورت کم‌آبی، ۲۳ درصد از میزان تمایل مشارکت روستاییان را تبیین می‌کنند که فرمول آن براساس مقادیر B جدول ۱۰ به شرح زیر است:

$$Y = \text{Constant} + ax_1 + bx_2 + \dots + nx_n \quad (\text{فرمول ۳})$$

$$\begin{aligned} \text{میزان مشارکت افراد} = & ۵/۶۸۹ - ۰/۸۸۸x_1 + ۰/۸۶۸x_2 + ۰/۵۳۵x_3 + ۰/۹۸۴x_4 + \\ & ۰/۷۷۲x_5 + ۰/۷۱۱x_6 + ۰/۶۹۴x_7 - ۰/۶۰۲x_8 \end{aligned}$$

جدول ۱۰- نتایج تحلیل رگرسیون چندگانه

همبسته‌های انسجام اجتماعی	ضریب (B)	بتا	آزمون T	سطح معنی‌داری
اختلاف بر سر مالکیت زمین (X _۱)	-۰/۸۸۸	-۰/۱۹۷	-۳/۶۱۳	۰/۰۰۰
همکاری در فصل کار (X _۲)	۰/۸۶۸	۰/۱۵۱	۳/۱۱۳	۰/۰۰۲
مراجعه به دادگاه برای حل مسائل و مشکلات (X _۳)	-۰/۵۳۵	-۰/۱۰۲	-۲/۱۰۵	۰/۰۳۶
همکاری در انجام کارهای عمرانی (X _۴)	۰/۹۸۴	۰/۱۹۳	۳/۹۸۱	۰/۰۰۰
به فکر سایرین نیز بودن (X _۵)	۰/۷۷۲	۰/۱۲۱	۲/۴۸۲	۰/۰۱۴
همکاری اعضا گروه‌های هم‌آب در صورت کم‌آبی (X _۶)	۰/۷۱۱	۰/۱۴۱	۲/۹۴۶	۰/۰۰۳
تلاش به منظور بیشترین تولید محصول نسبت به دیگران (X _۷)	۰/۶۹۴	۰/۱۳۳	۲/۶۸۶	۰/۰۰۸
وجود اختلاف بر سر مسائل جزئی بین اهالی (X _۸)	-۰/۶۰۲	-۰/۱۱۶	-۲/۱۵۱	۰/۰۳۲
عدد ثابت ^(۵)	۵/۶۸۹		۴/۵۶۰	۰/۰۰۰
	F=۱۴/۶۸۲	Sig F=۰/۰۰۰	R=۰/۴۹۷	R ^۲ =۰/۲۳۰

مأخذ: محاسبات نگارندگان

قضاوت در مورد سهم و نقش هر یک از هشت متغیر تنها به فکر خویش بودن، همکاری در فصل کار، مراجعه به دادگاه برای حل مشکلات، همکاری در انجام کارهای عمرانی، وجود اختلاف بر سر مسائل جزئی، دعوا بر سر مالکیت زمین، تلاش برای تولید بیشتر نسبت به سایرین و همکاری اعضای گروه‌های هم‌آب در صورت کم‌آبی در تبیین متغیر وابسته را باید به مقادیر بتا^(۶) واگذار کرد. زیرا این مقادیر استاندارد شده هستند و امکان مقایسه و تعیین سهم نسبی هر یک از متغیرها را فراهم می‌سازند.

بر اساس بتای به دست آمده برای متغیر تنها به فکر خویش بودن به ازای یک واحد تغییر در انحراف معیار متغیر تنها به فکر خویش بودن، به اندازه ۰/۱۹۷ در انحراف معیار متغیر وابسته (میزان مشارکت فرد در طرح‌های آبخیزداری) تغییر ایجاد می‌شود، در حالی که به ازای یک واحد تغییر در انحراف معیار متغیرهای همکاری در فصل کار، مراجعه به دادگاه برای حل مشکلات، همکاری در انجام کارهای عمرانی، وجود اختلاف بر سر مسائل جزئی، دعوا بر سر مالکیت زمین، تلاش برای تولید بیشتر نسبت به سایرین و همکاری اعضای گروه‌های هم‌آب در صورت کم‌آبی، به ترتیب به اندازه ۰/۱۵۱، ۰/۱۰۲، ۰/۱۹۳، ۰/۱۲۱، ۰/۱۴۱، ۰/۱۳۳ و ۰/۱۱۶ در انحراف معیار متغیر وابسته تغییر ایجاد می‌شود.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

بر اساس نتایج این تحقیق، همبستگی مثبت و معنی‌داری بین متغیر مشارکت اجتماعی و انسجام اجتماعی به دست آمد. بدین معنی که با افزایش یکی، دیگری نیز افزایش می‌یابد. در نتیجه هر دو متغیر تقویت‌کننده یکدیگرند. پیامد و حاصل بسط رابطه متعامل بین انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی به گسترش توسعه اجتماعی کمک می‌کند. در نتیجه پیشنهادهای زیر برای افزایش و تقویت انسجام اجتماعی و به تبع آن مشارکت اجتماعی در سطح روستاها مطرح می‌شود:

- کاهش اختلاف بر سر مسائل جزئی و همچنین کاهش نزاع‌های طایفه‌ای؛
- کاهش مراجعه افراد به دادگاه و توسعه شوراهای حل اختلاف که پایگاه مردمی بیشتری دارد؛
- کاهش اختلاف روستاییان بر سر مالکیت زمین از طریق صدور سند معتبر برای اراضی؛
- افزایش تعامل مثبت در میان روستاییان از طریق حفظ و تقویت مناسک جمعی مذهبی و سنتی که میزان تعامل و همکاری اجتماعی را بالا می‌برد؛
- بازشناسی و تقویت گروه‌های سنتی موجود در روستاها و تشریح فعالیت‌های این گروه‌ها برای نسل جدید.

- حال اگر هدف دستیابی به توسعه پایدار روستا، همسو با ارتقای ارزش‌های اجتماعی باشد، توجه به نکات زیر نیز ضروری است:
- تقویت نظام‌های پاداش از طریق نظارت اجتماعی و مطابق با رسوم و عرف جامعه، به طوری که افراد ملزم به رعایت هنجارها و ارزش‌ها گردند و افرادی که برخلاف آن رفتار کنند، با سرزنش و مجازات اجتماعی مواجه شوند؛
 - توجه و تأکید بر نظارت غیررسمی که موجب می‌شود رفتار افراد پیوسته تحت نظارت دیگران قرار گیرد و گروه‌های اجتماعی و ادار شوند که مطابق با ارزش‌ها عمل کنند و از الگوهای رفتاری منفی پرهیز نمایند.

یادداشت‌ها

1. pragmatistic	2. Rahman
3. collective emotions	4. stepwise
5. constant	6. Beta

منابع

- ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا (۱۳۸۰)، «بررسی رابطه بین انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی سازمان‌یافته روستاییان در نواحی روستایی شهرستان کاشان»، *اقتصاد کشاورزی و توسعه*. سال ۹، شماره ۳۶.
- استانداری چهارمحال و بختیاری (۱۳۸۷)، «شهرستان بروجن». قابل دسترسی در: <http://www.ostan-cb.ir/?page=187>
- افروغ، عماد (۱۳۷۸)، «خرده فرهنگ‌ها، مشارکت و وفاق اجتماعی». *مجموعه مقالات وفاق اجتماعی و فرهنگ عمومی*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اوکلی، پیترو و مارسدن، دیوید (۱۳۷۰)، *رهیافت‌های مشارکت در توسعه روستایی*. ترجمه منصور محمودنژاد. تهران: مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی، وزارت جهاد سازندگی.
- بویل، پاتریک جی. (۱۳۷۴)، *برنامه‌ریزی در فرایند توسعه*، ترجمه غلامرضا احمدی و سعید شهابی. تهران: ققنوس.
- بیرو، آلن (۱۳۶۶)، *فرهنگ علوم اجتماعی*. ترجمه باقر ساروخانی. تهران: کیهان.
- چلبی، مسعود (۱۳۷۲)، «وفاق اجتماعی». *نامه علوم اجتماعی*. دوره جدید، جلد ۲، شماره ۳.

- چلبی، مسعود (۱۳۷۵)، *جامعه‌شناسی نظم*. تهران: نشر نی.
- دانشمندی، علی (۱۳۷۷)، «نقش نهادهای مدنی در توسعه اجتماعی». *مجموعه مقالات اولین همایش تدوین برنامه سوم* (جلد سوم). تهران: سازمان برنامه و بودجه.
- دشتی، عبدالله (۱۳۷۶)، «دیالکتیک انضباط و خودجوشی: نقش نظریه انقلابی سانددینیست‌ها در فرهنگ سیاسی و مشارکت مردمی». *فصلنامه فرهنگ*. سال ۱۰، شماره ۲۳.
- سالیما، عمر (۱۳۶۵)، *دموکراسی، تأسیس نهاد و توسعه اجتماعی، برنامه‌ریزی در سطح محلی و توسعه روستایی*. ترجمه عباس مخیر. تهران: وزارت برنامه و بودجه.
- طوسی، محمدعلی (۱۳۷۰)، *مشارکت در مالکیت و مدیریت*. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- فائو (۱۳۷۶)، «رهیافت سازماندهی گروه‌های مردمی و مشارکت در فرایند توسعه روستایی». ترجمه محمود جمعه‌پور. *ماهنامه جهاد*. شماره ۱۹۴.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸)، *راه سوم بازسازی سوسیال دموکراسی*. ترجمه منوچهر صبوری کاشانی، تهران: تیراژه.
- محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۶۹)، *بررسی زمینه‌های مشارکتی روستاییان و ارتباط آن با ترویج کشاورزی*. تهران: معاونت ترویج و مشارکت مردمی، وزارت جهاد کشاورزی.
- مردوخی، بایزید (۱۳۷۳)، «مشارکت مردم در فرایند توسعه و طرحی برای سنجش میزان آن». *فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه*. سال ۲، شماره ۶.
- Gaotri, H. (1986), *Popular Participation in Development*. Paris: Unesco.
- Hall, A. (1988), "Community participation and development policy: A sociological perspective". in: Hall, A. and Midgley, J. (eds) *Development Policies, Sociological Perspectives*. Manchester: Manchester University Press.
- Oakley, P. et al. (1999), *Projects with People: The Practice of Participation in Rural Development*. Geneva: ILO.
- Rahman, M.A. (1993), *People's Self-Development*. London: Zed Books.
- Ramella, M. and Rose, B.L. (2000), "Taking part in Adolescent sexual health promotion in Peru: Community participation from a social psychological perspective". *Journal of Community and Applied Social Psychology*. Vol. 10, No. 4: 271-284.
- United Nations (1988), *Explorations in Local Social Development Planning*. Vol. 1. Nagoya: UNCRD.
- Wolf, M. (1983), *Participation: The View from Above*. Geneva: UNRISD.